

Розділ 5. Цивільне, підприємницьке, господарське та трудове право

Г.П. ТИМЧЕНКО. ПРИНЦИП ГЛАСНОСТІ І ВІДКРИТОСТІ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ: ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Здійснена спроба дослідження в історико-правовому та теоретичному контексті доктрини принципу гласності та відкритості судового розгляду. Автор дійшов висновку про необхідність розробки нових підходів до розуміння гласності як принципу здійснення процесуальної діяльності.

Ключові слова: принцип судочинства, гласність, процесуальна діяльність.

Предпринята попытка исследования в историко-правовом и теоретическом контексте доктрины принципа гласности и открытости судебного разбирательства. Автор приходит к выводу о необходимости выработки новых подходов к пониманию гласности как принципа осуществления процессуальной деятельности.

Ключевые слова: принцип судопроизводства, гласность, процессуальная деятельность.

In work research attempt in an istoriko-legal and theoretical context of the doctrine of a principle of publicity and a proceeding openness is undertaken. The author comes to a conclusion about necessity of development of new approaches to understanding of publicity as principle of realisation of remedial activity.

Key words: legal proceedings principle, publicity, remedial activity

Здійснення правосуддя як виду державної діяльності припускає гласність і відкритість при розгляді і вирішенні всіх правових конфліктів. Це найважливіша якість судової влади в цілому, найдавніший принцип судочинства, процесуальної діяльності, котрий має не тільки інтересну, але й несхожу і незрівняну з іншими історію свого становлення і розвитку.

Принцип гласності своїми витокami сягає у часи Давнього Риму, до класичного римського права, котре хоча й не знало поділу на матеріальне і процесуальне, але розробило з гідною подиву глибиною і точністю основні поняття і інститути процесуального права, що застосовуються в тому чи іншому вигляді сучасними правовими системами.

Як відомо, в Римі тривалий час існувала сувора монополія визначеного невеликого кола осіб – понтифіків, котрі володіли повноваженнями роз'яснювати і тлумачити закони, давати консультації з питань права, займатися складанням позовів. По суті, це були перші юристи-професіонали. Якщо взяти до уваги традиції, які склалися у цій сфері діяльності (кастовість, недопущення сторонніх у цю сферу, закритість для широких мас), то про якусь гласність чи відкритість такої діяльності не могло бути й мови.

Зміну порядку, який склався, відхід від монополії у виконанні юридичної діяльності пов'язують з іменем Г. Флавія, переписувача за фахом, котрий передав народу викрадену у одного з цензорів книгу, яка містила позови і форми до них. Як відмічають дослідники, цей дар був таким дорогим народу, що Г. Флавій став трибуном плебсу, сенатором і еділом (куратором народних ігор)¹. З цього моменту

© ТИМЧЕНКО Геннадій Петрович – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

прийнято вести відлік гласності і відкритості процесуального права.

Із самого початку існування Русі на її теренах діяли норми права, що регулювали порядок здійснення судочинства. Сучасні правознавці переконливо доводять, що давньоруський процес не був хаотичним нагромадженням суперечних один одному процесуальних дій, а спирався на цілу групу основоположних правових ідей².

Так, перші джерела права Давньої Русі, хоча й встановлювали, головним чином, склад протиправних дій і способи захисту від них, але містили й процесуальні правила, що посередньо свідчили про гласний характер тогочасного процесу. Таким, наприклад, на думку дослідників, є «звід»³ – спосіб відшукання недобросовісного власника речі або «челядника» (вкраденої людини). Сутність цієї процесуальної дії полягала в тому, що публічно, у присутності багатьох людей, котрі підтверджували або спростовували відомі їм факти, з'ясовувалась належність певної речі. Про елементи гласності проведення процедури свідчить і той факт, що ці справи розглядалися колегією у складі 12 осіб⁴.

В подальшому на розвиток процесуального законодавства величезний вплив мали події, котрі сталися на території нашої держави. Як відомо, у 30-х роках XII ст. Русь вступила в період феодальної роздробленості і на її території утворилося півтора десятка відносно самостійних князівств. Згодом у період феодальної роздробленості (XII – середина XIV ст.) в українських князівствах функціонувало практично те ж судочинство, що склалася за доби Русі. У 50-х роках XIV ст. розпочалася експансія Литви на Україну, а у другій половині XIV ст. більшість українських земель була приєднана до складу Великого князівства Литовського. У 1387 р. галицькі землі були захоплені Польщею. Дещо раніше Закарпаття опинилося під владою Угорщини, а Буковиною заволоділо Молдавське князівство. Приєднання українських земель до складу сусідніх держав негативно вплинуло на долю української державності – вона була ліквідована. Після Люблінської унії (1569 р.) була утворена – Річ Посполита. Після входу України до складу Росії в судочинстві почали застосовуватися російські правові акти. У другій половині XVIII ст. всі західноукраїнські землі перейшли під владу Австрійської монархії. У 1786 р. імператором Йосипом II була затверджена загальна судова інструкція для судів усіх інстанцій, якою ретельно врегульовувався порядок розгляду справ судами. Розгляд справ у суді здійснювався на засадах гласності⁵.

Важливі законодавчі акти, в котрих вирішувались питання, пов'язані з гласністю судочинства, належать до часів правління Петра I. Як прихильник проведення реформ в усіх сферах суспільного життя, Петро I провів реорганізацію центрального державного апарату і заснував колегії. Інтересним є обґрунтування їх створення: «Президенти і голови не мають такої спроможності, як старі судді: ті робили, що хотіли. У колегіях же президент не може без дозволу радників нічого вчинити». Таким ось чином Петро I спробував надати гласність судовим рішенням, які виносилися⁶.

У 1723 р. виданням Указу «Про форму суду» Петро I знову спробував забезпечити гласність процесу для самих позовників: він встановив форму чолобитної, письмовий порядок оповіщення позивача і відповідача про час проведення судового засідання, визначив законні причини неявки до суду, закріпив обов'язок ознайомлення відповідача з чолобитною не пізніше, ніж за тиждень до суду, щоб той міг підготуватися до захисту. Крім того, Указом було передбачено ведення своєрідного «журналу судового засідання», який складався з двох окремих

зошитів. В одному містилися «звинувачення від позивача і донощика», в другому – «відгук відповідача»⁷.

Інтересно зазначити, що з іменем Петра I звичайно пов'язують і появу перших «прототипів» сучасних органів господарської юрисдикції. Як відмічає О. М. Гребенцов, в результаті реформи міського управління 1718-1719 рр. була створена система магістратів, до ведення котрих крім справ адміністративних, благоустрою і поліцейських були передані справи судові, цивільні і кримінальні відносно мешканців міста. При проведенні цієї реформи керувалися також турботою про те, щоб сприяти купецтву, заохотити його і привести в добрий стан. У 1727 р. був прийнятий і перший акт, котрий регламентував розгляд тільки торгових справ – Устав про митний суд за словесними проханнями, а не за чолобитними⁸.

У періоді після правління Петра I реформи судової системи і процесуального законодавства не були доведені до логічного завершення і багато в чому мали половинчастий характер, що негативно відбивалося на стабільності системи⁹. І все ж були деякі кроки вперед. Так, Катерина II у своєму знаменитому «Наказі», який втілює в собі ідеї філософії просвіченої Європи, намітила такі принципи правосуддя як право на суд рівних (такого ж стану), право на відвід суддів і гласність процесу¹⁰. Микола I, розуміючи незручності і недоліки судочинства, наказав підготувати нове законодавство про суди і правосуддя, котре через свою складність було викінчене лише на початку правління Олександра II¹¹.

В основу змін у сфері судочинства були покладені наступні заходи: 1) відокремлення судової влади від законодавчої і адміністративної; 2) введення змагального, усного і гласного судочинства; 3) двоінстанційне вирішення судових справ; 4) розгляд у касаційному порядку остаточних рішень судових місць у випадку явного порушення або неправильного застосування закону і т. д.

Проте теоретики судового процесу, визнаючи необхідність гласного здійснення правосуддя, тим не менше розходилися у поглядах на розуміння гласності у судочинстві. Так, К. І. Малишев вважав, що гласність провадження належить до характеристик його устрою, при котрому різні акти, які виносяться у процесі, є доступними для ознайомлення публіці і заінтересованим особам¹². На думку А. Х. Гольмстена, гласність як протилежність таємниці припускає доступність виконання дій не тільки учасниками процесу, але й особами, які не беруть участі у ньому. Цього можна досягнути дозволом бути присутніми при виконанні цих дій і дозволом друкувати у періодичних виданнях як звіти про судові дії, так і оцінки таких дій¹³.

Є. В. Васьковський, досліджуючи основні засади цивільного судочинства, поділяв гласність на два види: для сторін і загальну гласність. Розкриваючи значення гласності першого виду, Є. В. Васьковський відмічав, що гласність не являється собою самостійного принципу, а є наслідком, з одного боку, принципів безпосередності і усності, які вимагають, щоб суд безпосередньо спілкувався з позовниками, а з другого боку – принципів змагальності і рівноправності, із котрих перший покладає на самих позовників підготовку процесуального матеріалу, а другий – надає їм однакові засоби захисту і нападу. При цьому автор підкреслював особливу значущість розглядуваного принципу, в тому смислі, що він надає можливість суспільству контролювати дії суддів: «гласність – це віжки для судів і шори для інших пристрастей».

Під загальною гласністю Є. В. Васьковський розумів доступність судового процесу для всіх бажаючих, для суспільства в цілому. В цьому смислі гласність, на думку вченого, рівнозначна публічності. На відміну від гласності для сторін

публічність не впливає із інших принципів процесу, а являє собою цілком самостійний принцип, який потребує спеціального обґрунтування¹⁴.

Отже, в результаті судових реформ гласність була закріплена як найважливіший принцип процесуальної діяльності. Проте на початок 90-х рр. XIX ст. накопичилося майже 200 різного роду доповнень і змін до судових статутів 1864 р., що покликана була впорядкувати створена указом імператора Олександра III комісія для перегляду законоположень по судовій частині. Головним завданням цієї комісії було узагальнити доповнення і зміни, частина котрих протягом двадцяти-тридцяти років гальмувала судову реформу. Так, 2 травня 1899 р. робота над проектом нових редакцій судових статутів була завершена, а у 1901 р. доопрацьовані проекти були внесені на розгляд Державної ради. Однак в силу ряду причин ці проекти так і не були затверджені¹⁵.

У радянський період¹⁶ розвитку процесуальної науки традиційним було розуміння гласності як встановленого законом порядку судового розгляду справ, котрий передбачав вільний доступ у зал засідань всіх бажаючих¹⁷.

Такий погляд на принцип гласності визначив і його зміст у процесуальному законодавстві. Ст. 10 ЦПК 1963 р.¹⁸ встановлювала, що розгляд справ у всіх судах є відкритим, за винятком випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної або іншої захищеної законом таємниці. Закритий судовий розгляд, крім того, допускався за мотивованою ухвалою суду з метою запобігання розголошенню відомостей про інтимні моменти життя осіб, які беруть участь у справі, а також для забезпечення таємниці усновлення. По суті, ЦПК 1963 р. передбачав лише одну можливість – відкрито спостерігати за тим, що відбувається в залі судового засідання. Закон не надавав якоїсь можливості фіксувати хід судового розгляду, в тому числі з допомогою технічних засобів.

Сучасні теоретики права продовжують дослідження принципу гласності. Так, В. А. Кройтор і В. П. Нагребельний під принципом гласності розуміють відкритий розгляд справ у судах, коли всі бажаючі можуть бути присутніми в залі судових засідань, а також право цих осіб робити письмові нотатки про процес і фіксувати все, що відбувається у судовому засіданні¹⁹. А. Т. Комзюк, В. М. Бевзенко та Р. С. Мельник у принципі гласності вбачають гарантію доступності, зрозумілості та певної контрольованості діяльності адміністративних судів під час розгляду та вирішення ними публічно-правових спорів²⁰. В. М. Шерстюк розглядає принцип гласності як встановлений законом порядок розгляду справ у судах загальної юрисдикції, котрий передбачає вільний доступ у зал засідань всіх бажаючих громадян, а також їх право робити письмові нотатки і фіксувати все, що відбувається в залі судового засідання²¹.

Крім того, при дослідженні сутності цього принципу часто вживають і такі поняття як відкритість, публічність, прозорість чи транспарентність правосуддя²². Але, як правильно вважає О. Г. Фоменко, найточнішим стосовно судового процесу є використання терміну «гласність» як синоніму публічності і відкритості. Гласність – це доведеність до відома, загальновідомість чого-небудь, оголошення, розголос. Публічний – це явний, відомий, здійснюваний у присутності публіки, відкритий, гласний, суспільний, не приватний. Таким чином, етимологія термінів «гласність» і «публічність» багато в чому схожа і визначається через відкритість чого-небудь²³.

Прозорість (чи її іноземний еквівалент – транспарентність) належить скоріше до характеристик судової влади і включає у себе різні аспекти, насамперед організаційні. А втім, деякі вчені пропонують широкий підхід до поняття прозо-

рості правосуддя. Зокрема, О. Б. Абросімова виділяє кілька форм прозорості чи видів інформації про правосуддя: свобода отримання інформації про суд як орган державної влади; свобода отримання інформації про конкретний судовий процес; свобода отримання інформації про суддівське самоуправління, його структуру, порядок діяльності²⁴.

Гласність як загальновизнана вимога, принцип, умова, пред'явлена до здійснення правосуддя, отримала закріплення в багатьох міжнародних документах (ст. 10, 11, 19, 29 Загальної декларації прав людини, ст. 14, 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права і т. д.).

Ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод подає гласність як одну з головних складових справедливого судового розгляду: «Судове рішення оголошується публічно, але преса чи публіка можуть не допускатися на судові засідання протягом усього процесу або його частини з міркувань моралі, суспільного порядку чи державної безпеки у демократичному суспільстві, а також коли того вимагають інтереси неповнолітніх або для захисту приватного життя осіб, або при особливих обставинах, коли гласність порушувала б інтереси правосуддя».

Принцип гласності розгляду справ судом закріплено і в ст. 129 Конституції України. Відповідно до цієї статті основними засадами судочинства є гласність судового процесу і його повне фіксування технічними засобами. Ці положення конкретизовані в процесуальному законодавстві України.

Зокрема, в ЦПК вказано, що розгляд справ у всіх судах проводиться усно і відкрито. Ніхто не може бути позбавлений права на інформацію про час і місце розгляду своєї справи (ст. 6). Відповідно до норм ГПК, розгляд справ у господарських судах відкритий, за винятком випадків, коли це суперечить вимогам щодо охорони державної, комерційної або банківської таємниці, або коли сторони чи одна з сторін обґрунтовано вимагають конфіденційного розгляду справи і подають відповідне клопотання до початку розгляду справи по суті (ст. 4-4). КАС передбачає, що розгляд справ в адміністративних судах проводиться відкрито. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в адміністративному суді інформації про дату, час і місце розгляду своєї справи та ухвалені в ній судові рішення (ст. 12).

По суті, за висловленням Є. В. Васьковського, сучасні процесуальні норми закріплюють загальну гласність. Гласність же для сторін як їх право бути присутніми при проведенні всіх процесуальних дій, знайомитися з усіма матеріалами справи і висловлювати свою думку стосовно всіх питань, які виникають, входить у зміст інших принципів процесу. А втім, вибір того чи іншого напрямку розвитку гласності пов'язаний з вирішенням ряду практичних завдань. Якщо виходити з вузького розуміння принципу гласності, то очевидно, що в законодавстві не може бути встановлено жодних його обмежень. При закріпленні загальної гласності, навпаки, можуть допускатися певні обмеження, а саме в плані присутності всіх бажаних у судовому засіданні, а не сторін чи інших учасників справи.

На наш погляд, подальший розвиток і реалізація принципу гласності повинні здійснюватися у двох взаємозв'язаних напрямках: безпосереднє сприйняття інформації в залі судового засідання і право фіксувати її в різний спосіб, і другий напрям – сприйняття відомостей про судовий процес через засоби масової інформації²⁵.

Отже, у загальному вигляді гласність судочинства надає можливість контролю

суспільства за судовою системою, за рішеннями, які приймають судді, в тому числі і через ознайомлення з судовою практикою. Це може відігравати важливу роль в отриманні судового захисту чи, навпаки, запобігти судовому процесу.

Виходячи із вищенаведеного, принцип гласності і відкритості судового розгляду може бути сформульовано наступним чином: це таке основне положення, суть котрого в доступності інформації про хід справи і рішення для учасників процесу і всіх бажаючих і котре знайшло відбиття в нормах процесуального законодавства, через котре забезпечується виконання цілей та завдань процесуальної діяльності і позитивне сприйняття членами суспільства судової влади в цілому і прийнятті судом конкретних рішень.

Проведене нами дослідження принципу гласності та відкритості судового розгляду дає підстави для формулювання певних висновків і перспектив подальших розвідок у даному напрямі. По-перше, сучасні процесуальні норми закріплюють гласність у загальному вигляді як відкритість судового розгляду. Конкретні ж складові гласності – право бути присутніми при проведенні всіх процесуальних дій, знайомитися з усіма матеріалами справи і висловлювати свою думку стосовно всіх питань, які виникають – входять у зміст інших принципів судочинства. По-друге, вирішення ряду практичних завдань впливає на розвиток гласності. Якщо виходити з вузького розуміння принципу гласності, то в законодавстві не може бути встановлено жодних його обмежень. При закріпленні загальної гласності, навпаки, можуть допускатися певні обмеження, наприклад, присутність у судовому засіданні тільки сторін та інших учасників справи, а не всіх бажаючих. По-третє, подальший розвиток і реалізація принципу гласності повинні здійснюватися у двох взаємозв'язаних напрямках: перший – безпосереднє сприйняття інформації в залі судового засідання і право фіксувати її в різний спосіб, другий – сприйняття відомостей про судовий процес через засоби масової інформації.

1. *Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / Под ред. К.И. Батыра, Е.В. Поликарповой.* – М.: Юрист, 2004. – Т. 1. – С. 135. 2. *Маляренко В.Т.* Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 52. 3. В. Т. Маляренко, опираючись на позиції істориків права, обґрунтовано, на наш погляд, пише, що у Руській Правді містилися норми процесуального права, як сформовані законодавцем, так і ті, що були відомі практиці протягом кількох попередніх століть. Так, результатом трансформації звичаїв, застосовуваних ще у найранніший період Русі, стали статті Руської Правди про «звід» і «гоніння сліду». Див.: *Маляренко В. Т.* Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 53; *Ковальова С. Г.* Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Одеса, 2004. – С. 13. 4. *Фоменко Е. Г.* Принцип публичности гражданского процесса: истоки и современность: Дис. ... канд. юрид. наук. – Томск, 2006. – С. 21. 5. *Маляренко В. Т.* Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 56-57, 62, 71. 6. *Фоменко Е. Г.* Принцип публичности гражданского процесса: истоки и современность: Дис. ... канд. юрид. наук. – Томск, 2006. – С. 26. 7. Там само. – С. 27. 8. *Гребенцов А.М.* Развитие хозяйственной юрисдикции в России. – М.: Норма, 2002. – С. 11-12, 14. 9. Варто зазначити, що в 1743 році з'явився перший кодифікований акт українського права – «Право, за якими судиться малоросійський народ». На жаль, цей кодекс так і не був затверджений. Хоча в подальшому за свідцтвом О.В. Сокольської, судовий процес на українських землях будувався в засадах гласності. Див.: *Сокольська О.В.* Судоустрій та судочинство в Україні (XVI – початок XVII ст.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006. – С.

5. **10.** *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права. – К.: Тип. Книгопродавца Н.Я. Оглобина, 1915. – С. 643-644. **11.** Варто зазначити, що на початку XIX ст. у південних портових містах Росії паралельно зі словесними судами стали, за прикладом Франції, стали запроваджувати особливі комерційні суди. Перший суд такого роду був відкритий в Одесі у 1808 р. за ініціативою місцевої адміністрації на чолі з герцогом Рішельє, котра підтримала клопотання іноземних купців, які мешкали в Одесі. В зв'язку з цим був розроблений і затверджений 10 березня 1808 р. Статут Одеського комерційного суду. В 1832 р. після багатьох підготовчих робіт були видані Указ «Про заснування комерційних судів» і «Статут судочинства торгового», проте ідея про створення спеціалізованої системи судової юрисдикції – господарської – була проведена непослідовно, і основну масу господарських справ у рамках всієї країни розглядали загальні суди; існував єдиний Статут судочинства торгового, котрий, однак, не мав суттєвих відмінностей від правил цивільного судочинства, за винятком деяких положень, що обумовлено недоробкою законодавця в силу історичних причин, при цьому господарські спори в загальних судах розглядалися згідно з правилами Статуту цивільного судочинства. Див.: *Гребенцов А. М.* Развитие хозяйственной юрисдикции в России. – М.: Норма, 2002. – С. 25-27, 287. **12.** *Хрестоматия по гражданскому процессу* / Под ред. М. К. Треушникова. – М.: Городец, 1996. – С. 85-86. **13.** *Гражданский процесс*. Хрестоматия / Под ред. М. К. Треушникова. – М.: Городец, 2005. – С. 262. **14.** *Васьковский Е.В.* Учебник гражданского процесса. – М.: Изд-во Бр. Башмаковых, 1917. – С. 116. **15.** *Маляренко В.Т.* Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 70. **16.** Запровадження радянських судових органів розпочалося з постанови Народного Секретаріату України від 4 січня 1918 р. «Про введення народного суду», декрету «Про суд» від 14 лютого 1919 р., «Тимчасового положення про народні суди та революційні трибунали» від 20 лютого 1919 р. Законодавчий досвід регулювання питань судочинства в УСРР в перші роки її існування знайшов розвиток також у «Положенні про народний суд Української Соціалістичної Радянської Республіки» від 26 жовтня 1920 р., постанові «Про введення в дію Положення про судоустрій УСРР» від 16 грудня 1922 р., Законі «Про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік» від 16 серпня 1938 р. та ін. Див.: *Маляренко В.Т.* Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів. – Київ: Юрінком Інтер, 2005. – С. 73-88. Для органів господарської юрисдикції важливе значення мало створення в 1922 р. арбітражних комісій державних арбітражей, що прийшли їм на зміну в 1931 р.. Про це детальніше див.: *Притика Д. М.* Правові засади організації і діяльності органів господарської юрисдикції та шляхи їх удосконалення. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 96-140. **17.** *Семенов В. М.* Конституционные принципы гражданского судопроизводства. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 86. **18.** Перші ЦПК УСРР були прийняті в 1924 і 1929 роках і також передбачали гласний судовий розгляд цивільних справ. **19.** *Кройтор В.А.* Гражданский процесс. – Х.: Эспада, 2002. – С. 38; *Господарське процесуальне право України* / За заг. ред. В. Д. Чернадчука. – Суми: Університетська книга, 2006. – С. 32-33. **20.** *Комзюк А. Т., Бевзенко В. М., Мельник Р. С.* Адміністративний процес України. – К.: Прецедент, 2007. – С. 113. **21.** *Шерстюк В.М.* Развитие принципов арбитражного процессуального права. – М.: Городец, 2004. – С. 57. **22.** *Туманова Л.В.* Транспарентность гражданского судопроизводства // Заметки о современном гражданском и арбитражном процессуальном праве / Под ред. М. К. Треушникова. – М.: Городец, 2004. – С. 21; *Потапенко С.В.* О коллизии между гласностью правосудия и неприкосновенностью частной жизни // Современная доктрина гражданского, арбитражного процесса и исполнительного производства: Теория и практика. – СПб., 2004. – С. 241; *Кузьменко О.В., Гуржий Т.О.* Адміністративне-процесуальне право України. – К.: Атіка, 2007. – С. 45. **23.** *Фоменко Е.Г.* Принцип публичности гражданского процесса: истоки и современность: Дис. ... канд. юрид. наук. – Томск, 2006. – С. 45; *Большой словарь иностранных слов* / Сост. А.Ю. Москвин. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – С. 554. **24.** *Абрисимова Е.Б.* Транспарентность правосудия // Проблемы транспарентности судеб-

ной власті. – М., 2001. – С. 62-63. **25.** *Шерстюк В.М.* Цит. работа. – С. 59; *Комзюк А.Т., Бевзенко В.М., Мельник Р.С.* Цит. праця. – С. 113-114.